

УДК 316.4.063.3(477):[616.98:578.834.1]-036.21COVID-19
DOI: 10.26565/2077-5105-2021-25-04

Олександра Дейнеко

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61122, Україна,
e-mail: deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

«БУТИ РАЗОМ» В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ: ВИКЛИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено аналізу викликів соціальної згуртованості українського суспільства в пандемічних умовах цифрової опосередкованості взаємодій. З огляду на результати авторської якісної соціологічної розвідки, а також на дані вторинного аналізу результатів інших соціологічних досліджень та статистичних даних, досліджено феномен соціальної згуртованості в єдності трьох соціальних рівнів її присутності – макро, мезо та мікро. Зазначено, що здійснене дослідження засвідчило діалектичну природу соціальної згуртованості та протилежні тенденції її відтворення на різних соціальних рівнях – найближчого оточення, професійних спільнот та суспільства в цілому. Підкреслено, що в макросоціальній перспективі пандемія, з одного боку, стала «спільним викликом», активізувавши соціальну консолідацію на рівні інститутів громадянського суспільства; з іншого, – новою віссю соціальної нерівності, поглибивши локальні розбіжності та наочне усвідомлення різного ступеню «захисту» від кризових умов. Підсумовано, що цифрове опосередкування повсякденних взаємодій, що характеризуються дефіцитом співприсутності соціальних суб'єктів у просторі та часі, сприяє поширенню системної інтеграції у тих соціальних системах, для яких вона була раніше невластивою; що, у свою чергу, призводить до «замороженого» функціонування соціальних систем. Акцентовано на тому, що в умовах цифрової сучасності соціальні суб'єкти все частіше починають відчувати «цифрову самотність», зумовлену втратою співприсутності у фізичному часі та просторі та послабленням зв'язуючого соціального капіталу, що робить звичні моделі ідентифікацій менш стійкими та визначеними. Зазначено, що «зсув» концентрації взаємодій з різних соціальних кіл на рівень найближчого оточення, зокрема сім'ї, задає подвійний сценарій її відтворення чи то як простору цінностей згуртованості, найвищого рівня довіри, участі та соціальної захищеності, чи то як середовища продукування повсякденних конфліктів. Наголошено на актуальності подальшої концептуалізації нового виду капіталу – цифрового, який в умовах системної інтеграції соціальних систем «вводить у дію» інші види капіталу.

Ключові слова: *соціальна згуртованість, пандемія COVID-19, цифрова опосередкованість взаємодій, цифровий капітал, інклюзія, громадський активізм.*

Постановка проблеми

Пандемія COVID-19, що стала повноцінним контекстом нашої повсякденності рік тому, не лише «поставила на паузу» глобалізаційні тренди сучасного світу, але й виявилась серйозним соціетальним викликом для національних держав. Поставши об'єктивним контекстом соціальної

реальності сучасних суспільств, коронавірус спровокував карколомні соціетальні зміни на всіх рівнях соціального – від запровадження нових правил та норм життя до цифрового опосередкування більшості соціальних практик різних соціальних суб'єктів – трудової діяльності, навчання, повсякденного спілкування тощо.

Дотримання фізичної дистанції, обмежене просторове пересування та «зовнішні» заборони соціальних практик у зв'язку з постійними локдаунами провокує соціологів замислитись над тим, що означає для сучасних українців «бути разом» в умовах дефіциту технічно не опосередкованих соціальних інтеракцій? Пошук відповіді на це питання спрямовує нас до аналізу соціальної згуртованості як одного з ключових феноменів, що може стати визначальним чинником ефективної протидії пандемії COVID-19 на загальнонаціональному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковий інтерес до вивчення соціальної згуртованості сучасні соціологи пов'язують з актуалізацією соціальних змін, що «підривають» існуючий соціальний порядок [1]. Так, перші розвідки у цьому напрямі були здійснені ще Е. Дюркгеймом (механічна та органічна соціальна солідарність) [2] та Ф. Тьоннісом («*gemeinschaft*» та «*gesellschaft*») [3], які осмислювали діалектичні зміни в соціальних взаємодіях у зв'язку із розвитком капіталізму. Ці (прото)концепції соціальної згуртованості чітко визначили її стрижневі ідеї як: 1) атрибуту соціальних взаємодій; 2) ознаки соціальних груп, спільнот, суспільств.

Активізацію досліджень соціальної згуртованості наприкінці ХХ століття дослідники пов'язують з глобалізацією, кризою держави добробуту та зростанням етнокультурного розмаїття [4]. Саме в цей час відбувається становлення концепції соціальної згуртованості в рамках державного підходу (докладніше про різноманіття підходів див. у наших попередніх публікаціях; напр. [5]), де остання позиціонується як категорія соціальної політики – соціальний інструмент, орієнтований на поліпшення «добробуту усіх членів суспільства, на створення почуття приналежності, довіри та можливостей покращення мобільності» [6, р.1].

Наприкінці 1990-х років Уряд Канади ініціював формування дослідницької групи «Мережа соціальної згуртованості», аналітики якої запропонували не лише модель емпіричного вимірювання цього соціального феномену, але й розробили напрями державної політики, спрямовані на посилення соціальної згуртованості канадського суспільства (див. докладніше у: [7]). Пред-

ставники мережі вперше звернули увагу на процесуальну природу соціальної згуртованості, визначивши останню як «*постійний процес розвитку канадської спільноти, побудованої на основі спільних цінностей, спільних викликів та рівних можливостей, що сформовані на засадах почуття довіри, надії та взаємодопомоги серед усіх канадців*» [7, р.3].

Контекстуальність нової глобальної проблеми людства – пандемії COVID-19 неодмінно стане новим соціетальним викликом, який приверне увагу наукової спільноти до аналізу феномену соціальної згуртованості. Це пов'язано з вимушеною «цифровою інтервенцією» в існуючий соціальний порядок та цифровою опосередкованістю більшості повсякденних взаємодій в пандемічних умовах. Незважаючи на наявність множинності підходів до дефінування соціальної згуртованості, більшість дослідників цього феномену суголосні в думці про те, що соціальна згуртованість характеризує як процес, так і результат взаємодій, що відбуваються на різних соціальних рівнях. У рамках даної роботи нам імпонує визначення Дж. Чана, який розуміє під соціальною згуртованістю «*стан справ, що стосуються як вертикальних, так і горизонтальних взаємодій між членами суспільства, що характеризується набором установок та норм, включаючи довіру, почуття приналежності і готовність допомагати, а також відповідні поведінкові прояви членів суспільства*» [4, р. 290].

Соціальна згуртованість розглядається сучасними дослідниками як феномен, що існує на різних соціальних рівнях. Найбільш поширеним є погляд на соціальну згуртованість як ознаку суспільства в цілому, чому присвячується досвід побудови емпіричних моделей для крос-культурного порівняння цього феномену (Дж. Чан [4], «Радар соціальної згуртованості» [8], П. Дікс [9]). Незважаючи на те, що набір емпіричних індикаторів цих дослідників для вимірювання соціальної згуртованості є різним, більшість емпіричних моделей спираються на міжособистісну та інституційну довіру, готовність до співпраці та допомоги, відчуття приналежності та ідентичності, громадський активізм, добровільність та пожертвування, політичну участь (активність). На мезосоціальному рівні соціальна згуртованість постає як властивість територіаль-

них спільнот – сусідств, місцевих громад (Е. Кернс та Р. Форрест [10], Ф. Раджултон [11]). У межах цих емпіричних моделей соціальна згуртованість представлена як: спільні цінності та громадянська культура; соціальний порядок і соціальний контроль; соціальна солідарність і зменшення диспропорцій у статках; соціальні мережі та соціальний капітал; територіальні приналежність та ідентичність.

Деякі дослідники демонструють більш універсальний підхід, зазначаючи актуальність вивчення соціальної згуртованості на рівні будь-яких соціальних груп та спільнот без посилення на їхній розмір (Н. Фрідкін [12], К. Велан та Б. Майтре [13]). У цьому зв'язку найчастіше йдеться про вимірювання ступеню міжособистісної довіри, міцності первинних зв'язків у сім'ях та між друзями, ризики соціальної ізоляції тощо. Отже, як бачимо, феномен соціальної згуртованості є багаторівневим, а визначення різних соціальних рівнів «присутності» соціальної згуртованості є важливим для розуміння різноманіття її дефініцій та моделей емпіричного вимірювання.

Найбільш проблемним питанням, яке досі не є розв'язаним сучасними дослідниками феномену соціальної згуртованості, є складнощі розмежування її компонентів та чинників (наслідків). У зв'язку з цим сформувалось два підходи до її операціоналізації – вузький (Дж. Чан [4]) та широкий (Дж. Дженсон [14], Р. Бергер-Шмідт [15]). Приблизники останнього, зокрема, не розрізняють компоненти та чинники. В межах даного дослідження ми будемо спиратись на теоретичні напрацювання як представників вузького, так і широкого підходів до соціальної згуртованості, щоб визначити виклики, що постають перед нею на різних соціальних рівнях в умовах пандемічного стану українського суспільства, що і становить *мету* даної наукової розвідки.

Емпіричною базою даної роботи є результати соціологічного дослідження «Якість юридичної освіти та освітнього середовища правничих шкіл України: актуальні проблеми і шляхи розв'язання»¹, на першому

етапі якого було проведено п'ять фокусованих групових інтерв'ю зі студентами-правниками 13 закладів вищої освіти України. Гайд інтерв'ю містив питання щодо ставлення студентів до дистанційного навчання та змін їхнього життя в умовах пандемії. Відповіді на ці питання ми проаналізуємо в першій частині цієї роботи. Окрім того, у даній публікації представлено результати вторинного аналізу даних інших соціологічних досліджень, проведених в Україні в умовах пандемії, а також статистичні дані центральних органів державної виконавчої влади в Україні.

Виклад основного матеріалу

Соціальна згуртованість на мезорівні: досвід змін студентської повсякденності в умовах пандемії

В умовах пандемії набувають значних змін як змістовні, так і формальні ознаки соціальних взаємодій. Зокрема, «перехід в онлайн» різних повсякденних практик (від професійної діяльності до здійснення побутових закупівель) суттєво розширює простір взаємодій, опосередкованих цифровими технічними засобами та наявністю Інтернету. З одного боку, такий стан речей наче дозволяє відновити порушену пандемією повсякденність та зберегти соціальний капітал², що наразі віртуалізується. З іншого боку, цифрова опосередкованість взаємодій, що підміняє спілкування комунікацією, ставить під питання відтворення інших соціальних феноменів – відчуття приналежності, співбуття, співприсутності, звичних моделей ідентифікацій тощо. Чи дає зустріч у Zoom її учасникам усвідомлення єдності та приналежності до певної соціальної спільноти? Аналізуючи результати проведених нами фокусованих групових інтерв'ю зі студентами-правниками, ми схильні надати радше негативну відповідь на це питання. Прочитуємо наших респондентів.

«Мені дуже не вистачає звичного офлайн-навчання. Згадую, як після пар ми ходили до парку, їли морозиво, обговорювали викладачів, шуткували, спілкувались. Останнім часом я навіть зловив себе на

1 Дослідження було проведено за участю автора та здійснено в рамках програми «Нове правосуддя» за підтримки USAID. Фокус-групи проводились зі студентами різних курсів та форм навчання у східному, західному, центральному, південному регіонах та місті Києві у лютому-березні 2021 року.

2 В даній роботі ми спираємось на концептуалізацію соціального капіталу, здійснену Р. Патнемом, який під останнім розуміє «особливості соціальної організації, такі як мережі, норми та довіра, що сприяють координації та співпраці задля взаємної вигоди» [16, р. 36]).

думці, що я не відчуваю себе студентом. Так, я відвідую онлайн-пари, виконую завдання викладачів, але моє спілкування з одногрупниками обмежується суто організаційними моментами. Ми не проводимо час разом, нікуди не ходимо...» (Юрій, 4 курс, Львівська політехніка).

Як бачимо, пандемія суттєво змінила студентську повсякденність, деактуалізувавши спільні практики в режимі офлайн та мінімізувавши позанавчальну діяльність студентів. Це, у свою чергу, сприяє послабленню зв'язуючого соціального капіталу, що формується як результуюча внутрішньо-групових соціальних зв'язків всередині студентської спільноти (які Р. Патнем номінує як «сильні» зв'язки), участі та міжособистісної довіри. Схожих висновків дійшли й американські дослідники Пол Харвуд та Селеста Лей, які критично оцінили вплив онлайн-комунікацій, зокрема онлайн-дискусій на рівень політичного та соціального капіталу в сучасному американському суспільстві. Дослідники встановили, що такі онлайн «контакти» не сприяють формуванню зв'язуючого соціального капіталу між людьми та не передбачають їхню подальшу взаємодію у форматі віч-на-віч [17].

Додамо до цього і те, що в рамках онлайн-занять фактично унеможливлене виконання студентами в режимі реального групових завдань часу, що орієнтовані на досягнення «спільної мети» – надважливої категорії феномену соціальної згуртованості. Нагадаємо, що в напрацюваннях канадських дослідників соціальна згуртованість визначається саме як така, що «заснована на готовності окремих індивідів до співпраці та спільної роботи на всіх рівнях суспільства для досягнення колективних цілей» [7, р. 3]. Варто наголосити на обмежених можливостях формування співпраці та спільної діяльності студентів для досягнення спільних цілей в умовах онлайн-навчання. Окрім цього, наочною є і тенденція щодо «стирання» (послаблення) студентської моделі ідентифікації, що в сукупності ми визначаємо в якості загроз для соціальної згуртованості на рівні соціокультурної спільноти студентства. Послаблення зв'язку з соціальними спільнотами було зафіксовано і з появою феномену «цифрової самотності» в студентському середовищі.

«Не розумію тих студентів, хто ще і камеру вимикає. Коли вимкнута камера

ти наче сам по собі. Камера важлива. Має бути відчуття співприсутності: є викладач, є студент, є жестикуюча, емоції, це налаштовує» (Ангеліна, 3 курс, Одеська юридична академія).

Студентське прагнення до відчуття співприсутності ми пояснюємо саме послабленням стрижневої моделі ідентичності, що в сучасних умовах стає засобом захисту свого «гардеробу ідентичностей» від ситуації ідентифікаційної невизначеності. До того ж наведений вище фрагмент інтерв'ю актуалізує наше звернення до концепту соціальної інтеграції Е. Гідденса, який розглядає останню в діяльнісній площині як упорядковані зв'язки, взаємообміни чи взаємність практик (автономії чи залежності) між індивідами чи колективними діячами [18]. Прагнення студентів до відчуття співприсутності ми пояснюємо також потенційною зміною соціальної інтеграції, яка була притаманна освітній ситуації до пандемії, тобто моделі взаємодій суб'єктів в умовах їхньої співприсутності, на системну інтеграцію, що характеризує взаємодії за умов фізичної відсутності у просторі та часі.

З одного боку, ми б могли зробити висновок про актуальність збереження соціальної інтеграції, що властива навчальним інтеракціям в період пандемії. Так, йдеться лише про зміну просторів взаємодій – з фізичного (співприсутність в університетських аудиторіях) на віртуальний (Zoom-зустрічі тощо) зі збереженням ефекту співприсутності. Таке трактування дозволяє дійти висновку про те, що з поширенням інтернет-технологій соціальні системи все більшою мірою актуалізують власні можливості для появи соціальної, а не системної інтеграції, коли ефект співприсутності може бути забезпечено завдяки сучасним технологіям. Тобто в умовах пандемії система освіти змогла забезпечити відтворення соціальної інтеграції, що в результаті дозволило відтворити систему за схожими параметрами ефективності її функціонування. Проте результати ФГІ не дають нам підстав для визнання актуальності такого висновку. В умовах онлайн-навчання радше йдеться про одночасне співіснування двох моделей взаємодій, своєрідне міксування соціальної та системної інтеграції.

«На карантині з'явилися проблеми з комунікуванням. Ти пишеш питання щодо курсової і чекаєш тиждень чи місяць

на відповідь від викладачів. Викладачі з'являються в університеті раз на тиждень, а нас туди взагалі не пускають» (Станіслав, 2 курс, Острозька академія).

Таке вимушене «входження» системної інтеграції як моделі взаємодій в межах навчального процесу, зумовлене запровадженням, в тому числі, асинхронних практик навчання в умовах пандемії, варто розглядати в якості індикатора послаблення соціальної згуртованості. Річ у тім, що системна інтеграція робить взаємодії більш розлогими у часі, а тому і менш концентровано генеруючими супутні соціальні феномени. Поширення системної інтеграції у тих соціальних системах, для яких вона була раніше невластивою, витіснення системною соціальною інтеграцією призводить до «замороженого» відтворення та функціонування соціальних систем, що характеризуються часовою розлогістю (як приклад – подовження термінів навчання, що запровадили деякі ЗВО у 2019-2020 навчальному році). Такі висновки можна поширити і на інші соціальні спільноти, що перевели свою діяльність у режим одночасної (не)співприсутності у просторі та часі.

Соціальна згуртованість на макрорівні: виміри громадської участі, інклюзії та нових нерівностей

Ситуація пандемії порушила терези «умовної рівності» діяча та структури, на якій акцентують представники теорій соціологічного синтезу, легітимізувавши діалектичний примат соціальних структур. Раніше невидимі та рутинізовані норми стали більш динамічними, наочними та такими, що обмежують (носіння маски, фізичне дистанціювання, неможливість відвідування раніше звичних громадських місць як приклади нових норм та перевищеної соціальної реальності). У повсякденність соціальних суб'єктів було здійснено структурну інтервенцію.

Контекстуальність постійних локдаунів зробила державу більш помітним суб'єктом, що значно посилив свій вплив на конструювання повсякденності інших соціальних агентів. У цьому зв'язку наочною є актуалізація функції нормотворення – визначення глобальних та локальних «правил гри» в пандемічних умовах; а також функції контролю за дотриманням встановлених «правил гри» – носінням масок, перебуванням на самоізоляції тощо. Такі нормативні

зміни відбилися і на розвитку різних форм громадського активізму – одного з ключових компонентів соціальної згуртованості на соціетальному рівні.

Аналіз результатів досліджень, а також статистичних даних щодо діяльності громадських організацій у період пандемії не дає підстав для висновку щодо виникнення кризових явищ у громадському секторі України (щонайменш стосовно інституціоналізованої його частини). Так, за даними Міністерства юстиції України, кількість зареєстрованих громадських формувань за 2020 рік продовжила тенденцію останніх років у напрямку збільшення [19]. Тому з формальної точки зору з приходом пандемії українці продемонстрували стійке інституційне прагнення до здійснення громадської діяльності.

Відповідно до результатів декількох онлайн-опитувань³ переважна більшість громадських організацій в Україні продовжили свою діяльність в умовах пандемії в онлайн-форматі, проте такий формат діяльності вони оцінили як менш ефективний. Цікавими у цьому зв'язку є результати експертного опитування членів громадських організацій, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» [22]. З одного боку, найбільш дезорієнтуючим та амбівалентним для експертів стала думка про активізацію громадської активності людей в умовах епідемії: 45% опитаних рівною мірою погодились та не погодились з нею. У той же час, альтернативою, що здобула найвищу згоду учасників опитування з усіх запропонованих варіантів, стало твердження, що пандемія примножила в суспільстві те, що визначається як «соціальний капітал» – людські зв'язки, солідарність, взаємодовіру (15% опитаних повністю погодились з цим твердженням, ще 35% – скоріше погодились).

Наведена позиція розкриває формулу соціального об'єднання «проти чогось за» та дозволяє позиціонувати пандемію як «спільний виклик» (виклик для всіх), що лежить в основі ситуативного посилення соціальної згуртованості. Нагадаємо, що здатність протистояти «спільним

3 Див. результати дослідження «Оцінка спроможності ОГС в умовах COVID-19» Коаліції Реанімаційний Пакет Реформ «Оцінка спроможності ОГС в умовах COVID-19» [20] та Громадського простору [21], проведених у березні-травні 2020 року.

викликам» покладена в основу багатьох визначень соціально згуртованого суспільства. Локальними проявами такого посилення соціальної згуртованості є численні громадські акції, спрямовані на протидію пандемії («Підвези лікаря» – об'єднання зусиль українців у боротьбі з пандемією задля збереження життя співгромадян та нормалізації діяльності системи охорони здоров'я в Україні; «STOP COVID-19» – львівська ініціатива з підтримки місцевих лікарень; громадська акція «Вірус позитивного мислення» тощо). Як засвідчили результати закордонних досліджень, подолання спільних викликів актуалізує зростання можливостей участі всіх у соціальному та економічному житті, а отже, є чинником посилення соціальної згуртованості [23]. І хоча наразі складно оцінити діяльність громадських організацій у період пандемії у зв'язку з відсутністю репрезентативних досліджень, наочною є тенденція громадської консолідації довкола вирішення комплексу соціальних проблем, з якими в умовах пандемічних викликів невзможливо впоратись держава. Актуальність такого висновку підтверджується не лише перефільюванням діяльності громадських організацій у боротьбі з наслідками пандемії, але й відновленням діяльності локальних ініціативних груп, започаткованих під час Революції Гідності [24].

Багато дослідників соціальної згуртованості розглядають останню в тісному зв'язку з соціальною інклюзією. Канадська дослідниця Дж. Дженсон серед п'яти вимірів соціальної згуртованості, що побудовані у її моделі як дихотомічні вісі, як самостійну вісь виокремлює «інклюзію-ексклюзію», перший полюс якої відповідає тяжінню до формування соціальної згуртованості [25]. Проте дослідниця звужує зміст інклюзивного підходу виключно до економічної площини, що представлений рівністю соціальних можливостей в умовах ринкового суспільства, особливо у сфері зайнятості. Такі можливості виступають показниками включення. Варто зауважити, що дана вісь соціальної згуртованості за Дж. Дженсон зазнала суттєвого дестабілізуючого впливу в умовах пандемії, що має прояв у:

- появі галузей невиробничої сфери, діяльність яких у сучасних умовах «поставлена на паузу» (туристичний бізнес та суміжні галузі);

- скороченні штатних працівників тих галузей, діяльність яких в умовах пандемії була мінімізована;

- закритті чи суттєвому погіршенні справ у бізнесі, діяльність якого підпала під обмеження «червоної зони», тощо.

З таким невтішним висновком щодо послаблення економічної інклюзії в українському суспільстві кореспондують дані офіційної статистики. У 2020 році (в порівнянні з попереднім) в Україні відкрили на 20% менше підприємств [26], рівень безробіття населення (за методологією МОП) зріс з 8,2% до 9,5% [27], а рівень падіння ВВП склав близько 6% [28]. У зв'язку з цим, вплив пандемії на вісь соціальної згуртованості «інклюзія-ексклюзія» ми оцінюємо як такий, що послаблює перший полюс.

Категорія рівних можливостей посідає чинне місце в іншій концепції соціальної згуртованості, розробленій Р. Бергер-Шмітт, що запропонувала модель двох соціетальних цільових вимірів соціальної згуртованості [15]. Один із цих вимірів має на меті досягнення рівних можливостей, подолання локальних розбіжностей та боротьбу з соціальним виключенням (ізоляцією) у суспільстві, що визначається дослідницею як вимір соціальної нерівності. Пропонуючи конкретні показники цього виміру, Р. Бергер-Шмітт виходить за межі виключно економічної площини, апелюючи до категорій доступу до різних соціальних благ, життєвих шансів, ступеню дискримінації, проявів безпритульності тощо. У цьому зв'язку зазначимо, що сама пандемія стала новим критерієм соціальної нерівності в українському суспільстві, умовно поділивши соціальних суб'єктів на тих, хто від неї постраждав; хто виграв; на кого вона суттєво не вплинула. Пандемія загострила соціальну нерівність не стільки в об'єктивному вимірі, скільки суб'єктивно – у схемах соціального сприйняття нерівності. Так, стало більш наочним усвідомлення різного ступеню «захисту» від кризових пандемічних умов у зв'язку з наявністю різних «стартових позицій» входу у ситуацію:

- мінімізація ризиків зараження є можливою для власників індивідуального транспорту (у порівнянні з користувачами громадського транспорту);

- нерівномірний доступ до отримання якісних медичних послуг як у вимірі сільська-міська медицина, так і щодо пер-

спектив залучення соціального (соціальні зв'язки, знайомства) та економічного капіталів для його забезпечення;

- додаткова диференціація сфер зайнятості як таких, що передбачають вихід на робоче місце та контакти у форматі face-to-face й, відповідно, підвищені ризики зараження (сфера виробництва та послуг), чи перехід на дистанційний формат й мінімізацію цих ризиків (сфери діяльності, пов'язані з інтелектуальною працею);

- побутовий дискомфорт, пов'язаний з технічними складнощами забезпечення роботи в Zoom одночасно декількох членів родини; наявність декількох технічних пристроїв для забезпечення такої можливості (цифрова нерівність);

- значущість наявності декількох джерел доходів як чинник протидії економічному впливу пандемії тощо.

Очевидно, що наведений вище перелік не є вичерпний: його аналіз засвідчує, що найбільш «підготовленими» до пандемії виявились найбільш «капіталізовані» суб'єкти – люди з високими показниками і культурного (професійного), і соціального, і економічного капіталів. У сучасних умовах варто концептуалізувати новий вид капіталу, що сполучає ознаки економічного та культурного капіталів за класифікацією П. Бурдьє [29], йдеться про цифровий капітал. З одного боку, він передбачає наявність необхідного технічного оснащення (гаджети, комп'ютерна техніка та наявність Інтернету); з іншого – наявність знань, навичок та відповідних компетенцій, які допомагають забезпечувати соціальні практики в умовах віртуалізації соціальної реальності (компетенція у користуванні відповідними програмами – пов'язаність з культурним капіталом).

Саме цифровий капітал в умовах системної інтеграції соціальних систем «вводить в дію» активізацію інших видів капіталу⁴. Тому він стає новим виміром соціальної нерівності, форвардом конструювання якого варто визнати сучасну молодь [30]. Наголошуючи на актуальності подальшого, більш глибокого дослідження цього феномену,

4 Приміром, без навичок користування програмами Zoom, GoogleMeet чи іншими реалізація професійної діяльності в умовах локдауну унеможливується (неспроможність провести лекцію, перемовини, збори тощо), а отже, «втрачає» як культурний, так і економічний капітал.

підсумуємо, що сама пандемія, на наше переконання, додатково актуалізувала усвідомлення нових вимірів соціальної нерівності, в основі яких – індивідуальна спроможність мінімізувати її негативні наслідки (як екзистенційні, так і соціально-економічні).

Соціальна згуртованість на мікрорівні: дезінтеграція чи порятунк від пандемії?

В якості одного з рівнів аналізу соціальної згуртованості дослідники К. Велан та Б. Майтре пропонують виокремлювати мікрорівень – рівень найближчого оточення, акцентуючи увагу на таких індикаторах, як ступінь міжособистісної довіри, міцність первинних зв'язків у сім'ях та між друзями, ризики соціальної ізоляції [13]. В умовах пандемії наочною є тенденція дезактуалізації зустрічей з родичами та близькими друзями в умовах «живого» спілкування (з метою мінімізації ризиків ймовірного захворювання) при більш щільних безпосередніх взаємодій всередині власної сім'ї, зумовлених проживанням в єдиному фізичному просторі. Цікаво зауважити, що «зсув» концентрації взаємодій з різних соціальних кіл (дальніх родичів, близьких друзів, колег, сусідів тощо) на рівень найближчого соціального оточення (власної родини) може мати амбівалентний вплив на соціальну згуртованість на мікрорівні. З одного боку, усвідомлення «скрутих часів», екзистенційних ризиків та спільних викликів актуалізують роль сім'ї як простору соціальної підтримки, довіри та захисту, в такий спосіб посилюючи соціальну згуртованість. З іншого боку, посилена концентрація спілкування, зумовлена постійним перебуванням під одним дахом в період локдауну, потенційно сприяє і збільшенню конфліктних взаємодій, що, скоріше, послаблює соціальну згуртованість на рівні найближчого оточення.

Доцільно зауважити, що обидва визначені «сценарії» мають місце в сім'ях українців, а ймовірність розгортання одного з них зумовлена комплексом різноманітних чинників. У той же час, у загальнонаціональному масштабі прояви цих тенденцій є не дуже помітними: за даними Міністерства юстиції України в 2019 році було зареєстровано 237858 шлюбів та 38472 розлучення (тобто 1 розлучення на 6,1 шлюбів), а в 2020 році ці показники становили 167974 та 28929 відповідно (1 розлучення

на 5,8 шлюбів) [31]. Незважаючи на прогнози щодо буму розлучень в Україні в умовах карантину, статистичні дані не підтверджують актуалізацію кризових явищ в українських сім'ях. Найбільш «постраждалими» в сучасних умовах варто визнати не вже створені сім'ї, а молодих людей, які лише прагнуть їх створити, але є обмеженими перспективами виникнення нових форм соціальності у просторі онлайн. Цим пояснюється суттєве падіння кількості зареєстрованих шлюбів (майже на 30%) за рік пандемії в Україні. В теоретичній площині варто зазначити, що актуальним є дослідження не лише інтенсивності соціальних взаємодій, що найчастіше розглядається в якості ключового емпіричного індикатора соціальної згуртованості, але й їхнього змісту та спрямованості, відповідності цінностям згуртованості – повазі, толерантності, взаємодопомозі (що, у свою чергу, є превенцією розгортання конфліктних моделей взаємодій).

Висновки та перспективи подальших досліджень

Проведене дослідження засвідчило діалектичну природу соціальної згуртованості та доволі протилежні тенденції її відтворення на різних соціальних рівнях – найближчого оточення, професійних спільнот та суспільства в цілому в умовах пандемії. На прикладі аналізу конкретних емпіричних кейсів ми переконались, що цифрове опосередкування більшості повсякденних взаємодій в умовах постійних локдаунів зумовило сутнісні зміни звичних соціальних феноменів та появу нових. Цифрове опосередкування повсякденних взаємодій, що характеризуються дефіцитом співприсутності соціальних суб'єктів у просторі та часі, в умовах пандемії сприяє поширенню системної інтеграції у тих соціальних системах, для яких вона була раніше невластивою. Це, у свою чергу, призводить до «замороженого» відтворення та функціонування соціальних систем, що характеризуються часовою розлогістю, а отже, і менш інтенсивно відтворюють певні соціальні феномени, в тому числі, соціальну згуртованість.

В умовах цифрової сучасності соціальні суб'єкти все частіше починають відчувати «цифрову самотність», зумовлену втратою співприсутності у фізичному часі та просторі та послабленням зв'язуючого соціального

капіталу (результуючої внутрішньогрупових соціальних зв'язків всередині мезосоціальних спільнот), що робить звичні моделі ідентифікацій менш стійкими та визначеними. З одного боку, це може призводити до своєрідного «відчуження» від таких макроконцептів, як нація, спільнота, посилюючи тяжіння до атомізації та індивідуалізації в умовах пандемічного суспільства. З іншого боку, такий стан справ актуалізує подальші дослідження нових моделей ідентифікації, не пов'язаних з традиційними макроконцептами, сутнісні ознаки яких зумовлені присутністю цифрового компоненту (зоомери, tik tokери тощо), які поки що не є звичними для соціологічного вимірювання.

Паралельно з послабленням соціальної згуртованості на мезосоціальному рівні (рівні соціальних спільнот) в умовах пандемії відбувається «зсув» концентрації взаємодій з різних соціальних кіл на рівень найближчого соціального оточення – сім'ї, що задає подвійний сценарій її відтворення: чи то як простору цінностей згуртованості, найвищого рівня довіри, участі та соціальної захищеності, чи то як середовища продукування повсякденних конфліктів.

З позицій макросоціальної перспективи не варто оминати увагою і роль пандемії як «спільного виклику» для соціальної консолідації, що розкриває її діалектичну сутність як чинника ситуативного посилення соціальної згуртованості в боротьбі зі «спільним ворогом». Найбільш ілюстративно така формула соціальної згуртованості постає при аналізі досвіду діяльності громадського сектору України в період пандемії. Йдеться про своєрідне «пробудження» діяльності локальних ініціативних груп, що виникли під час Революції Гідності, а сьогодні спрямовують свою діяльність на протидію пандемії. Прикладом перепрофілювання їхньої діяльності є активізація волонтерських ініціатив та соціальної підтримки медичної галузі в Україні. Окрім такого консолідуючого потенціалу, пандемія стала чинником поглиблення локальних розбіжностей, зробивши більш наочним усвідомлення різного ступеню «захисту» від кризових умов. У новій соціально-пандемічній ситуації варто концептуалізувати і появу нового виду капіталу – **цифрового**, який в умовах системної інтеграції соціальних систем «вводить у дію», активізує інші види капіталу.

Дослідження феномену соціальної згуртованості завжди мають бути спрямовані на аналіз її наявності та особливостей прояву на різних соціальних рівнях. Такий підхід дозволяє уникнути зайвого алармізму, ймовірного за умов однорівневого «прочитання» ситуації, а також прослідкувати її внутрішню динаміку та зміни концентрації взаємодій,

що відбуваються на різних соціальних рівнях. «Бути разом» і «відчувати спільність» в умовах цифрової сучасності стає все складніше. Проте це не означає «смерть» соціального, а лише продукує нові форми соціального в цифровому суспільстві, надихаючи на подальший аналіз та концептуалізацію феномену *цифрової згуртованості*.

Отримано 10.05.2021

Список літератури

- Green Andy and Janmaat Jan Germen. Regimes of Social Cohesion: Societies and the Crisis of Globalisation. Palgrave. 2011. 304 p.
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М.: Наука, 1991. 575 с.
- Тённис Ф. Община и общество. Санкт-Петербург: Владимир-Даль, 2002. 448 с.
- Chan J., To H. and Chan E. Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. Social indicators research. 2006. 75(2). P. 273-302.
- Дейнеко О.О. Моделі емпіричної інтерпретації соціальної згуртованості: у пошуку універсальних компонентів. Габітус. Випуск 21. 2021. С. 11-18.
- OECD. 2011. Perspectives on Global Development 2012, Perspectives on Global Development. OECD Publishing. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/persp_glob_dev-2012-sum
- Jeannotte M. Sharon Social cohesion: Insights from Canadian research. Presented at the Conference on Social Cohesion. Hong Kong – November 29, 2003. URL : https://www.researchgate.net/publication/228981786_Social_cohesion_Insights_from_Canadian_research (01.01.2021).
- Social Cohesion Radar: Measuring Common Ground. An International Comparison of Social Cohesion Methods Report. URL: http://aei.pitt.edu/74134/1/Social_cohesion_radar.pdf (дата звернення: 17.04.2021).
- Dickes P., Valentova M. and Borsenberger M. Construct validation and application of a common measure of social cohesion in 33 European countries. Social Indicators Research. 2010. №98 (3). P. 451-473.
- Kearns Ade, Ray Forrest. Social Cohesion and Multilevel Urban Governance. Urban Studies. 2000. Vol. 37. №5-6. P. 995-1017.
- Rajulton F., Ravanera Z., Beaujot R. Measuring Social Cohesion: An Experiment using the Canadian National Survey of Giving, Volunteering, and Participating. Social Indicators Research. 2007. 80(3). P. 461-492.
- Friedkin Noah E. Social cohesion. Annual Review of Sociology, 2004. Vol. 30 (2004), P. 409-425.
- Whelan C. and Maitre B. Economic Vulnerability, Multi-dimensional Deprivation and Social Cohesion in an Enlarged European Community. International Journal of Comparative Sociology. 2005. Vol 46(3). P. 215-239.
- Jenson, Jane (2011). Defining and measuring social cohesion. Commonwealth Secretariat: UNRISD.
- Berger-Schmitt R. Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement. Social Indicators Research. 2002. №58. P. 403-428.
- Putnam R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993. 45 p.
- Harwood, Paul G., and Celeste J. Lay. 2001. Surfing Alone: The Internet as a Facilitator of Social and Political Capital? Paper prepared for the 2001 Annual Meeting of the American Political Science Association, August 30-September 2. San Francisco.
- Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуры. 2-е изд. М.: Академический Проект, 2005. 528 с.
- Розвиток інститутів громадянського суспільства у 2020 році: Звіт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/rozvitok-institutiv-gromadyanskogo-suspilstva-u-2020-rotsi> (дата звернення: 01.05.2021).
- В Україні до протидії COVID-19 долучені майже половина ГО. Дослідження Реанімаційного Пакету Реформ. URL: <https://rpr.org.ua/news/v-ukraini-do-protydii-covid-19-dolucheni-mayzhe-polovyna-ho-doslidzhennia> (дата звернення: 01.05.2021).
- Громадянське суспільство і криза: підсумки опитування. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=hromadyanske-suspilstvo-i-kryza-pidsumky-opytuvannya> (дата звернення: 01.05.2021).
- Громадянське суспільство в період пандемії: як вона вплинула на громадську активність. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinu-la-na-gromadsku-aktivnist> (дата звернення: 01.05.2021).
- Galabuzi G.-E., Teelucksingh Ch. Social Cohesion, Social Exclusion, Social Capital, Region of Peel Immigration. Discussion Paper, February 2010. URL : <http://www.peelregion.ca/socialservices/pdfs/discussion-paper-1.pdf>. (дата звернення: 19.04.2021).
- COVID-19 мобілізує: як громадянське суспільство адаптується до змін. URL: <https://zz.detector.media/info-space/texts/177382/2020-05-22-covid-19-mobilizuiet-yak-gromadyanske-suspilstvo-adaptuietsya-do-zmin/> (дата звернення: 01.05.2021).
- Jenson Jane. Mapping social cohesion: The state of Canadian research. Ottawa: Canadian policy research networks. 1998. URL: https://www.academia.edu/26949106/Mapping_Social_Cohesion_The_State_of_Canadian_Research (date of appeal: 17.04.2021).
- «Ревучий» 2020-й: як український бізнес пережив карантинно-кризовий пік. URL: <https://youcontrol.com.ua/data-research/biznes-2020-analitika/> (дата звернення: 01.05.2021).

27. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у січні-березні 2021 року. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/67> (дата звернення: 01.05.2021).
28. Національний банк України зберіг облікову ставку на рівні 6%. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rish-ennya-oblikova-stavka-2020-10-22> (дата звернення: 01.05.2021).
29. Бурдые П. Формы капитала. Экономическая социология. 2002. №5. С. 60-75.
30. Сокурянська Л. Г., Дейнеко О. О. Сучасна молодь: рівна серед нерівних. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством (заключний звіт САУ). Харків, 2018. С. 139-155.
31. Статистична інформація щодо державної реєстрації актів цивільного стану: звітність Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/actual-info/stat_info (дата звернення: 01.05.2021).

Олександра Дейнеко

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина, площадь Свободы, 4, Харьков, 61122, Украина, e-mail: deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

«БЫТЬ ВМЕСТЕ» В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ: ВЫЗОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ СПЛОЧЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Статья посвящена анализу вызовов социальной сплоченности украинского общества в пандемических условиях цифровой опосредованности взаимодействий. Опираясь на результаты качественного социологического исследования, а также на вторичный анализ данных других социологических исследований и статистических показателей, автор исследует феномен социальной сплоченности в единстве трех социальных уровней ее присутствия – макро, мезо и микро. Исследование подтвердило диалектическую природу социальной сплоченности и разнонаправленные тенденции ее воспроизводства на различных социальных уровнях – ближайшего окружения, профессиональных сообществ и общества в целом. В макросоциальной перспективе пандемия, с одной стороны, стала «общим вызовом», активизировал социальную консолидацию на уровне институтов гражданского общества; с другой стороны – и новой осью социального неравенства, углубив локальные различия и осознание разной степени «защиты» социальных субъектов от кризисных условий. Подытожено, что цифровое опосредование повседневных взаимодействий, характеризующихся дефицитом присутствия социальных субъектов в пространстве и времени, способствует распространению системной интеграции в тех социальных системах, для которых она была ранее несвойственной. Это, в свою очередь, приводит к «замороженному» функционированию социальных систем. Акцентировано на том, что в условиях цифровой современности социальные субъекты все чаще начинают испытывать «цифровое одиночество», обусловленное потерей сопresутствия в физическом времени и пространстве и ослаблением связующего социального капитала, что делает привычные модели идентификаций менее устойчивыми и определенными. «Смещение» концентрации взаимодействий с разных социальных сред на уровень ближайшего окружения – семьи задает двойной сценарий ее воспроизводства: либо как пространства ценностей сплоченности, высокого уровня доверия, участия и социальной защищенности, либо как среды продуцирования повседневных конфликтов. Подытожено об актуальности дальнейшей концептуализации нового вида капитала – цифрового, который в условиях системной интеграции социальных систем «вводит в действие» другие виды капитала.

Ключевые слова: *социальная сплоченность, пандемия COVID-19, цифровая опосредованность взаимодействий, цифровой капитал, инклюзия, гражданский активизм.*

Oleksandra Deineko

PhD in Sociology, Associate Professor Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61122, Ukraine, e-mail: deineko@karazin.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3659-0861>

«BEING TOGETHER» IN PANDEMIC CONDITIONS: SOCIAL COHESION CHALLENGES OF THE CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

The article is dedicated to the analysis of the Ukrainian society social cohesion challenges in the pandemic conditions of digitally mediated interactions. Based on the results of qualitative sociological research, as well as a secondary analysis of the results of other sociological studies and statistics data, the author explores the phenomenon of social cohesion in the unity of three social levels of its presence - macro, meso and micro. The study has shown

the dialectical nature of social cohesion and the opposite tendencies of its reproduction at different social levels – inner circle, professional communities and society as a whole. In the macro-social perspective, the pandemic has become a «common challenge», intensifying social consolidation at the level of civil society institutions; on the other hand, it has created a new axis of social inequality, deepening local differences and awareness of the different degree of «protection» from crisis conditions. It is concluded that the digitally mediated everyday interactions, characterized by a lack of social actors' co-presence in space and time, contributes to the spread of systemic integration in those social systems for which it was previously uncharacteristic. This, in turn, leads to the «frozen» functioning of social systems. In contemporary digital age, social actors are increasingly beginning to experience «digital loneliness» due to the loss of coexistence in physical time and space and the weakening of binding social capital, making familiar identification patterns less stable and definite. The «shift» of the concentration of interactions from different social circles to the level of the inner circle – the family one sets a double scenario of its reproduction either as a space of cohesive values, the highest level of trust, participation and social security, or as an environment for everyday conflicts. The article emphasizes the urgency of further conceptualization of a new type of capital – digital, which in conditions of systemic integration of social systems «puts into action» the activation of other types of capital.

Keywords: *social cohesion, COVID-19 pandemic, digitally mediated interactions, digital capital, inclusion, civic activism.*

References

1. Green, Andy and Janmaat, Gertjan (2011) *Regimes of Social Cohesion: Societies and the Crisis of Globalisation*, Palgrave.
2. Durkheim, Emile (1991) *The Division of Labour in Society*. Method of sociology, Moscow: Nauka [in Russian].
3. Tönnies, F. (2002) *Gemeinschaft und Gesellschaft*, St. Petersburg: Vladimir-Dal [in Russian].
4. Chan, J., To, H. P. and Chan, E. (2006) 'Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research', *Social indicators research*, 75(2), 273-302.
5. Deineko, O. O. (2021) 'Models of social cohesion empirical interpretation: in a search of universal components'. *Journal «Habitus»*, 21, 11-18 [in Ukrainian].
6. OECD (2011) *Perspectives on Global Development 2012*, Perspectives on Global Development. OECD Publishing. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/persp_glob_dev-2012-sum-en.pdf?expires=1603089712&id=id&accname=guest&checksum=D60DADA42DCC1C60387D4B0EB28663D5 (date of appeal: 17.06.2021).
7. Jeannotte, M. Sharon (2003) *Social cohesion: Insights from Canadian research*. Presented at the Conference on Social Cohesion. Hong Kong. Available at: https://www.researchgate.net/publication/228981786_Social_cohesion_Insights_from_Canadian_research (date of appeal: 17.06.2021).
8. Social Cohesion Radar: Measuring Common Ground. An International Comparison of Social Cohesion Methods Report (2013). Available at: http://aei.pitt.edu/74134/1/Social_cohesion_radar.pdf (date of appeal: 17.04.2021).
9. Dickes, P., Valentova, M. and Borsenberger, M. (2010) 'Construct validation and application of a common measure of social cohesion in 33 European countries', *Social Indicators Research*, 98 (3), 451-473.
10. Kearns, Ade, Ray, Forrest. (2000) 'Social Cohesion and Multilevel Urban Governance', *Urban Studies*, 37 (5-6), 995-1017.
11. Rajulton, F., Ravanera, Z., Beaujot, R. (2007) 'Measuring Social Cohesion: An Experiment using the Canadian National Survey of Giving, Volunteering, and Participating', *Social Indicators Research*, 80(3), 461-492.
12. Friedkin, Noah, E. (2004) 'Social cohesion', *Annual Review of Sociology*, 30, 409-425.
13. Whelan, C. and Ma tre, B. (2005) 'Economic Vulnerability, Multidimensional Deprivation and Social Cohesion in an Enlarged European Community', *International Journal of Comparative Sociology*, 46(3), 215-239.
14. Jenson, Jane (2011) *Defining and measuring social cohesion*. Commonwealth Secretariat: UNRISD.
15. Berger-Schmitt, Regina (2002) 'Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement', *Social indicators research*, 58 (1-3): 403-428.
16. Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work*. Civic Tradition in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
17. Harwood, Paul G., and Celeste J. Lay. (2001) *Surfing Alone: The Internet as a Facilitator of Social and Political Capital?* Paper prepared for the 2001 Annual Meeting of the American Political Science Association, August 30-September 2, San Francisco.
18. Giddens, Anthony (2005). *The Constitution of Society*. Outline of the Theory of Structuration. Moscow: Academic Avenue [in Russian].
19. Development of civil society institutions in 2020: Report of the Ministry of Justice of Ukraine. (2020). Available at: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/rozvitok-institutiv-gromadyanskogo-suspilstva-u-2020-rotsi> (date of appeal: 01.05.2021).
20. Almost half of NGOs are involved in counteracting COVID-19 in Ukraine. Research of the Reanimation Package of Reforms. (2020). Available at: <https://rpr.org.ua/news/v-ukraini-do-protydii-covid-19-dolucheni-mayzhe-polovyna-ho-doslidzhennia> (date of appeal: 01.05.2021).

21. 21. Civil society and the crisis: the results of the survey. (2020). Available at: <https://www.prostir.ua/?focus=hromadyanske-suspilstvo-i-kryza-pidsumky-opytuvannya> (date of appeal: 01.05.2021).
22. 22. Civil society in times the pandemic: how COVID-19 affects civic engagement. (2020). Available at: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-period-pandemii-yak-vona-vplinula-na-gromadsku-aktivnist> (date of appeal: 01.05.2021).
23. 23. Galabuzi, G.-E., Teelucksingh, Ch. (2010). Social Cohesion, Social Exclusion, Social Capital, Region of Peel Immigration. Discussion Paper, February 2010. Available at: <http://www.peelregion.ca/socialservices/pdfs/discussion-paper-1.pdf>. (date of appeal: 19.04.2021).
24. 24. COVID-19 mobilizes: how civil society adapts to changes. (2020). Available at: <https://zz.detector.media/infospace/texts/177382/2020-05-22-covid-19-mobilizuie-yak-gromadyanske-suspilstvo-adaptuietsya-do-zmin/> (date of appeal: 01.05.2021).
25. 25. Jenson, Jane (1998) Mapping social cohesion: The state of Canadian research. Ottawa: Canadian policy research networks. Available at: https://www.academia.edu/26949106/Mapping_Social_Cohesion_The_State_of_Canadian_Research (date of appeal: 17.07.2021).
26. 26. "Roaring" 2020: How Ukrainian business survived during the lockdown-crisis year. (2020). Available at: <https://youcontrol.com.ua/data-research/biznes-2020-analitika/> (date of appeal: 01.05.2021).
27. 27. The situation on the labor market and the activities of the State Employment Service in January-March 2021. (2021). Available at: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/67> (date of appeal : 01.05.2021).
28. 28. The National Bank of Ukraine has maintained the discount rate of 6% (2020). Available at: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/rishennya-oblikova-stavka-2020-10-22> (date of appeal: 01.05.2021).
29. 29. Bourdieu, P. (2002) 'Forms of capital', Economic sociology, 5, 60-75 [in Russian].
30. 30. Sokuryanska, L. G., Deineko, O. O. (2018) 'Contemporary youth: equal among the unequal'. Social inequalities: perception by Ukrainian society (final report of Sociological Association of Ukraine), Kharkiv [in Ukrainian].
31. 31. Statistical information on state registration of civil status acts: reporting of the Ministry of Justice of Ukraine (2020). Available at: URL: https://minjust.gov.ua/actual-info/stat_info (date of appeal: 01.05.2021).